

М. Сабыр*

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан

*e-mail.ru: sabir_uralsk@mail.ru

АЛТЫН ОРДА МҰРАЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Аннотация. Мақалада Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштер біртұтас тілдік мұра ретінде қарастырылған. Жазба мұралар тілі кешенді түрде зерттеліп, қазақ рухани мәдениетімен сабақтастығы көрсетілген. «Тіл мен этнос бір тұтас» қағидасымен көне қыпшақтық мәдениет пен бүгінгі қазақ дүниетанымының ортақтығы, әлемнің тілдік бейнесін тілдік деректер арқылы ашуға ұмтылған. Осы мақсат-міндетті орындау үшін әлемнің тілдік бейнесін бойына сақтаушы, алып жүруші фразеологизмдерге этномәдени тұрғыдан талдау жасалған. Жазба жәдігерліктер тіліндегі тұрақты тіркестер ұлттық менталитеттен мәдени ақпарат беретіндігі нақты деректермен айтылған. Бұл ақпараттар қазақы ой-санамен, таным-түсінікпен, дағды-дәстүрмен астарласып, сабақтасып тіл мен ұлттың тарих қойнауынан түзілген бірлігін, тұтастығын аңғартады.

Көне қыпшақтық жазба мұралардың тіліндегі тұрақты тіркестерге этнолингвистикалық, этномәдени талдау жасау арқылы Ұлы Дала мәдениетінің ғасырлар бойы үнемі сабақтастықта қалыптасқан әлемнің ұлттық тілдік бейнесі көрінеді.

Тірек сөздер: жазба ескерткіштер, Алтын Орда, әлемнің тілдік бейнесі, фразеологизмдер, қыпшақтар, рухани мәдениет.

М. Сабыр*

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан

*e-mail.ru: sabir_uralsk@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА НА ЯЗЫКЕ ПАМЯТНИКОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация. В статье письменные памятники периода Золотой орды рассматриваются как целостное языковое наследие, на основе комплексного изучения языка письменных памятников показана их созвучие с духовной культурой казахов. Сделана попытка раскрытия языковой картины мира через языковые явления на основе мировоззренческой общности древней культуры кипчаков и современной казахской культуры, отождествляя язык и этнос как единое целое. Для достижения данной цели сделан этнокультурный анализ фразеологизмов как хранителей и носителей языковой картины мира.

Конкретными данными обоснована способность устойчивых словосочетаний в языке письменных памятников передавать культурную информацию о национальном

менталитете, что свидетельствует ее единство, общность и целостность с мировоззрением и миропониманием, культурной традицией казахов, которая берет свое начало у истоков времен.

Ключевые слова: письменные памятники, Золотая Орда, языковая картина мира, фразеологизмы, кипчаки, духовная культура.

M. Sabyr*

West Kazakhstan Innovative and Technological university.

Uralsk, Kazakhstan

*e-mail.ru: sabir_uralsk@mail.ru

THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD IN THE LANGUAGE OF THE GOLDEN HORDE MONUMENTS

Abstract. In the article, written monuments of the Golden Horde period are considered as an integral linguistic heritage, on the basis of a comprehensive study of the language of written monuments, their consonance with the spiritual culture of the Kazakhs is shown. An attempt is made to reveal the linguistic picture of the world through linguistic phenomena based on the ideological community of the ancient culture of the Kipchaks and modern Kazakh culture, identifying language and ethnicity as a single whole. To achieve this goal, an ethnocultural analysis of phraseological units as keepers and carriers of the linguistic picture of the world is made.

Concrete data substantiates the ability of stable phrases in the language of written monuments to convey cultural information about the national mentality, which testifies to its unity, community and integrity with the worldview and understanding of the world, the cultural tradition of the Kazakhs, which originates from the origins of time.

Key words: monuments of writing, Golden Horde, linguistic picture of the world, phraseology, Kipchaks, spiritual culture.

Кіріспе

Рухани жаңғыру бағдарламасы ұлтымыздың салт-санасы мен дүниетанымын қозғаушы күш ретінде игі бастамалар көтерді. Соның бірегейі тарихты таразылап, Алтын Орда мемлекетінің 750 жылдығын атап өту болды. Қазақ мемлекеттілігінің тарихында Ұлық Ұлыс Алтын Орданың маңызы зор. Алтын Орданың дәуірі қазақ ұлты мен қазақ тілінің қалыптасуында ерекше тарихи белес. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс» (Тоқаев, 2020) деген ойына арқа сүйей отырып, Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерін лингвомәдени, этномәдени деңгейде зерттеу қазақ тілі лексикасының қалыптасу жолын, ұлттық танымның қалыптасу үдерістерін айқындай түседі.

Алтын Орда тұсында жазылған жазба мұралар оғыз-қыпшақ не қыпшақ-оғыз аралас тілде жазылды. Дегенмен поляк түркітанушысы А.Зайончковскийдің «ХІІІ ғасырда біртұтас түркі тілі қалыптасты» деген сөзінің маңызы зор. Осы кезеңдегі жазба мұралар аралас тілді болса да қыпшақ элементі басым екені көптеген зерттеулерді

айтылып жүр. Өйткені Алтын Орданың негізгі халық қыпшақтар болды да, қыпшақ тілі халықаралық тіл дәрежесінде күллі Еуразияның бар қиырынан естіліп тұрды. Тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлттаралық қатынас тілі болды. Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді» (Назарбаев, 2017) деген пікірі де осыған саяды.

Материал және әдістер

Ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын орта түркі дәуіріндегі (X-XVғ.) тілдік деректер негізінде саралап тану-қазіргі тіл білімінде аса өзекті. Алтын Орда тұсында, XIII-XIV ғасырларда көне қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер сөзсіз біздің рухани мұрамыз. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қазіргі таңдағы ұлттық сананы жаңғырту мәселелеріне назар аудара келе: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» (Назарбаев, 2017) деп атап көрсеткен болатын. Шын мәнінде бабалар үні, сарыны осы мұраларда жатыр. Себебі олар байырғы қыпшақтардың көркемдік таным әлемін бойына сақтап, ұлттық мәдениетіміздің тарихи арнасы ретінде ұлттық танымның ғасырлар қойнауынан тартылып жатқан терең тамырларын көрсетеді. Осы бағытта этностың, ұлттың мәдени-танымдық жүйесін зерттеу барысында теориялық-әдістемелік негіз ретінде антропоцентристік және когнитивтік лингвистиканың «әлемнің тілдік бейнесі» теориясының қағидалары басшылыққа алынады. Ал әлемнің тілдік бейнесін В.Н.Манакин былай түсіндіреді: «Языковая картина мира – это отражённый средствами языка образ сознания – реальности, модель интегрального знания о концептуальной системе представлений, репрезентируемых языком» (Манакин, 46).

Қазақ тілі лексикасы бай, грамматикалық құрылысы жетілген, орамды әдеби тілге бірден айналған жоқ. Тіліміздің қазіргі күйі, оның бойындағы әлемнің тілдік бейнесі – ұзақ замандар бойғы өсудің, шындалудың жемісі. Ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын көне қыпшақтық тілдік деректер негізінде саралап тану – қазіргі тіл білімінде аса өзекті. Себебі ол тіліміздің көркемдік таным әлемін ғана емес, ұлттық мәдениетіміздің арқауларын анықтап, ұлттық танымның ғасырлар қойнауындағы терең тамырларымен байланыстырады. Өрбір тіл белгілі әлеуметтік топтың қажеттілігін өтей отырып, этностың мәдениетінің бейнесі, көрсеткіші болады. В.Гумбольдттың айтуынша: «Тіл халық рухының сыртқа шығуы сияқты: халықтың тілі – оның рухы, халықтың рухы – оның тілі және осыдан асқан сәйкестікті елестету қиын». Қазіргі таңда ұлттық дүниетаным мен мәдениетті, этностың ойлау жүйесін сол ұлттың тіліне сүйеніп зерделеу, тіл арқылы қалыптасқан мәдениетті таразылау өзекті болып отырғаны сөзсіз. Әлемнің тілдік бейнесі әлемді көру мен оны тіл құралдарымен бейнелеудің тілдік және мәдени өзгешелігін бекітуге мүмкіндік туғыза отырып, тіл мәнін біртекті түзеді.

Тіл мен мәдениетті сабақтастыра зерттеудің тиімді саласы – когнитивтік лингвистика. Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кенейе түсуде. Оның себебі: әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын

тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Сондықтан да қазіргі қазақ тіл білімінде тіл мен мәдениет сабақтастығын, атап айтқанда, тілдің бойындағы ұлттық сипатты, ұлттық рухты тануға негізделген когнитивтік лингвистика, оның лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б. салалары өріс алып отыр. Осы ғылым салаларының қисындары жазба ескерткіштер арқылы қыпшақтық және қазақтық мәдениетті, таным-түсінікті сабақтастыра зерделеп, әлемнің тілдік бейнесін ашуға мүмкіндік береді.

Көптеген құбылыстардың тарихи қалыптасуын ең алдымен көне дәуірден бері сақталып келе жатқан жазба әдеби ескерткіштердің тілдік деректерін жан-жақты зерттеу арқылы ғана анықтауға болады. Ортағасырлық жазба ескерткіштердің кешенді түрде зерттелуі – әдебиет және тіл тарихындағы көкейкесті мәселелердің бірі болып саналады.

Қыпшақ тілінің, оның ішінде қазақ тілінің тарихына көз жүгірткенде Алтын Орда, XIV ғасыр жазба жәдігерліктерінің тіліне сүйенеміз. Атап айтсақ Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Сейф Сарайидің «Гүлистан би-түрки», Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Махмуд бин – Алидің «Нахдж әл – Фарадис» атты шығармаларында кездесетін фразеологиялық бірліктерді саралау, олардың этномәдени сипатын анықтай отырып, әлемнің ұлттық тілдік бейнесі ретінде зерттеу аса өзекті мәселе болмақ. Әлемнің тілдік бейнесін тудыруда фразеологизмдер үлкен рөл ойнайды. «Әртүрлі тілдік құралдармен (лексикалық, грамматикалық, стилистикалық) қалыптасатын әлемнің фразеологиялық бейнесі әлемнің тілдік бейнесінің құрылымдық бөлігі болып саналады» (Хайруллина, 2008: 12). Жазба ескерткіштердің тіліндегі тұрақты тіркестерді қазақ тіліндегі баламаларымен салыстырсақ, бір тұтас күрделі ойды бір деңгейде беруімен бір ұлттың мұрасы екені аңғарылады. Осы тұрақты тіркестердің әлемнің ұлттық тілдік бейнесі анық көрінеді. Әлемнің тілдік бейнесі тіл иесінің дүниетанымындағы ұлттық-мәдени реңкті бейнелейді. Бұл тұрғыда О.А.Корниловтың «Национальная языковая картина мира является результатом отражения коллективным сознанием этноса внешнего мира в процессе своего исторического развития, включающего познание этого мира. Внешний мир и сознание – вот два фактора, которые порождают языковую картину мира любого национального языка» (Корнилов, 2003: 140) деген тұжырымы өте дұрыс.

Әдебиетке шолу

Қазақы, ұлттық мәдениетіміздің қалыптасу тамыры, түп-төркіні Дешті-қыпшақ даласында өмір сүрген, туырлықты киіз үйінің шаңырағынан жұлдыздармен тілдескен, көк дауылды ат еткен, жауларымен жандасқан, достарымен андасқан, көк найзалы қыпшақ ру-тайпаларының тұрмыс-тіршілігінде, салт-дәстүрінде жатыр. Жазба мұрағаттар тіліндегі фразеологизмдер бойында қазақы, мәдени деректер бар ма деген сұрақ туады. Әрине, образды, бейнелі фразеологизмдер халықтың көз-қарасынан, тіпті күнелікті тұрмыс-тіршілікте қолданған құрал-жабдық, мінген ат, ішкен-жеген тағамдарынан да хабар береді. Академик Ә.Т. Қайдаров мынадай келелі пікір білдірді: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты

т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін» (Қайдаров, 1988: 34). Яғни тіл арқылы халықты танимыз. В.Фон Гумбольдтің «тіл халық рухының, оның танымы мен менталитетінің көрінісі» деген концепциясына сүйенген антропологиялық тіл білімі қазақ топырағында да даму үстінде. Тіл мен мәдениетті сабақтастырған этнолингвистиканың негізін қалаған академик Ә.Т. Қайдаров болса, бұл сала Р.Ф. Сыздықова, Е. Жанпейісов еңбектерінде жалғасын тапты.

Біздің ата-балаларымыз қалдырып кеткен, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тұрмыс-салт, ұлттық таным-түсінік, этика, өнер, өлең, толғауы тоқсан қызыл тіл, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер бәрі-бәрі жиналып рухани мәдениетті құрайды. Рухани мәдениет-рухани өмір. Тұтас ұлттың инсандық (адами) келбеті тілінде, фразеологизмдерінде, ділінде жатыр. Діл мен тілді бір-біріне түсіндіру мүмкін емес. Тілдің ішкі формасы мен мазмұнын, халқымызға тән рухани қазынасын бойына сіңіріп, сақтап бүгінгі ұрпаққа жеткізетін ана тіліміздің құдіреті – оның кумулятивтік қызметімен байланысты.

Жазба мұрағаттардағы әлемнің тілдік бейнесі бірінші кезекте тұрақты тіркестер арқылы көрінеді. Тұрақты тіркестер ұлттық дүниетанымды бойына жинақтаған тілдік құралдар. Ғалымдардың мына тұжырымдамасы дәлел бола алады: Языкова картина мира создается функциональными средствами языка – отбором лексики и фразеологии для общения, составом наиболее частотных, то есть коммуникативно релевантных языковых средств народа на фоне всего корпуса языковых единиц языковой системы (Попова, 2007: 64). Фразеологизмдер тек екіншілік бейнелі атау емес, ұлттық танымның, мәдениеттің көрінісі. Лингвистикалық мәдениеттану ғылымын зерттеуші В.Н.Маслова былай дейді: «эксплицировать культурную значимость языковой единицы (т.е. «культурные знания») на основе соотнесения прототипной ситуации фразеологизма или другой языковой единицы, его символического прочтения с теми «кодами» культуры, которые известны или могут быть предложены носителю языка лингвистом» (Маслова, 1997:10). Қазіргі уақытта тіл мен мәдениеттің, тіл мен ұлттық таным-түсініктің арақатынасын синхрондық тұрғыдан ғана емес, диахрондық тұрғыдан зерттеу маңызды. Мотивациялық және танымдық фактілерге сүйене отырып қазақ халқының ұлттық ерекшелігін бүгінгі тілдік деректермен қоса бұрынғы тілдік деректерге, жазба ескерткіштер тіліндегі мәдени ақпараттарға табан тірей зерттеп, мәдени, рухани жалғастық тінін табу өте қажет. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі болғандықтан орта ғасырдағы қыпшақ тайпалары мәдениетінің қазіргі қазақтар өміріндегі із-сілемдерін тіл ғана көрсете алады. Халық мәдениетінің ұлттық ерекшелігінің тілде көрініс тауып жататындығы туралы В.В.Виноградов былай дейді: «Социокультурный уклад определенной национальной общности имеет свои особенности, отличающие его от других национальных укладов. Эти особенности отражаются в лексике и составляют в ней фоновую информацию, передающую сведения о национальных формах, видах и проявлениях духовной и материальной культуры» (Виноградов, 1978: 41).

Нәтижелер және талқылау

Орта ғасыр жазба жәдігерліктері өз дәуірінің бүкіл тілдік сипатын қамти алмаса да, тұрақты тіркестер арқылы көптеген қазаққа ортақ мәдени, танымдық ақпараттар бере алады. Мәселен, Біліг қамчысыны елге алып «білім қамшысын қолға алып» [XIII,

бр9]. Осы сөйлемдегі біліг қамчысы фраземасы қазақы ой түсініктен хабар береді: Қамшы жарау атты көшпендінің жауына сілтейтін бас қаруы. Қамшысыз ат үстінде күн көру қиын. Автор қамшы сөзін біліг сөзімен қосақтап «ақыл ойдың ұшқырлығын, өткірлігін» айтып отыр. Білімдінің беті жарық, білімсіздің беті шарық екенін қамшы арқылы береді. Кезінде ұлы Абылай хан халқына «білектің заманы кетіп, білігтің заманы келе жатыр, әзірмісің әлеумет» дегенде осындай «білімділікті» айтып отыр.

Тағы бір дерекке жүгінейік: Зулум қамчысы кетті әрсә елдің «зұлымдық қамшысы кетер болса қолдан» [НФ,8в22]. Осы сөйлемдегі зулум қамчысы тұрақты тіркесі де қамшы сөзіне арқа сүйеп жасалған. Мағынасы «қаталдық, озбырлық, жауыздық». Көн садақты дос етіп, көк дауылды ат еткен көшпенді жауына, он екі өрме, бұзау тіс дырау қамшы сілтеп тәнін жаралап, жанын тәубаға келтірсе, енді бір жуан топ әлсізге күш көрсету үшін де қолданған. Жоғарыдағы тұрақты тіркестерге ұйытқы сөз болып тұрған қамшы қазақтың бүкіл тұрмыс тіршілігіне тән мәдени мұраның атауы.

Фразеологизмдер құрамындағы компоненттерде, яғни жеке сөздерде сөздің ішкі мағыналық тұлғасы арқылы мағыналық реңк, коннотацияда ұлттық ерекшелікті айқындау жағы денотатқа қарағанда басымдау болады (Смағұлова, 1998: 158). Қазақ тілінде «қамшы» сөзі ұйытқы болған фразеологизмдердің семантикалық қырлары әр түрлі: қамшы болу, қамшы боп тию, қамшыдай қату, қамшы ойнату, қамшы үйіру т.б.

– Ақыл тізгініні ким бәрік туттың «ақыл тізгінін берік тұттың» [Г,6р11]. Осы сөйлемде ақыл тізгіні тұрақты тіркесін ашуды ақылға жеңдірудегі сабырлылықты, шыдамдылықты тізгін сөзіне сүйеніп білдіріп тұр. Яғни ашу дұшпан ақыл дос, ақылына ақыл қосқа саяды. Ат үстіндегі қазақтың жүгені тізгінсіз болса қалай жүреді. Асауды жүгеннің тізгіні көндірсе, адамды ақылдың тізгіні көндіреді. Яғни тізгін сөзі де ұлттық мәдени белгіні білдіреді.

Қандайда бір затты танып білуде (мысалы: тізгін) көптеген уақыттың нәтижесі ретінде оның образы адам ұғымында ассоцияланып, тілде басқа құбылыс, затқа телінеді, соны сипаттап, ұқсатып меңзейді. Қазақ тілінде тізгін сөзінің фразеологиялық парадигмалары тақырыптық семантикалық жағынан әртүрлі. Мәселен,

- тізгін берді (босатты) – ерік берді, ырық берді.
  - тізгінге жабысты – билікті өз қолына алғысы келді.
  - тізгіндеп ұстады – еркіне жібермеді.
  - тізгін көшті (тиді, ұстады)/тізгінің өз қолына алды – билік тиді, ерік өз қолына келді.
  - тізгінін салмады – ерік бермеді.
  - тізгін тартты – байқап сөйледі.
  - тізгін ұшымен келді – билігінен, еркінен айырылды.
  - тізгінін жиды – аяғын тартты, қарқынын басты (Кеңесбаев, 2007: 531).
- Келтірілген фраземаларда тізгіннің әрекетіне негізделген образдылық бар.
- Бұйырды кәлтүрүн қуш салалық «бұйырды: келтіріндер құс салайық» [ХШ,80р17].
- Осы сөйлемде *қуш салу* фраземасы көшпенділердің байырғы аңшылық кәсібінің түрін білдіреді. Құс салып аң аулау түркі халықтарының ішінде бүгінде қазақтарда ғана сақталған. Аңшылық өнерді «бір қызық ісім екен сұм жалғанда» деп ұлы Абай жоғары бағалап, талай өлеңдерінде суреттеген:
- Ұқпасың, үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң,
Мұны оқыса, жігіттер аңшы оқысын,
Біле алмасың, *құс салып*, дәм татпасаң.

Қазақ топырағында аңшылықтың тұзақ құру, қақпаншылық, мергеншілік, ит жүгірту және саятшылық сияқты түрлері бар. Қазақ тілінің сөздік құрамында аңшылық өнерге қатысты лексика өте мол. Академик Ә.Марғұланның айтуынша, тек саятшылыққа байланысты туған мың жарымдай сөз (халықтық термин) бар екен (Бабалықов, 1983:3). Құс салу тұрақты тіркесі қазақтар мен ортағасырлық қыпшақтарға ортақ этнографизм.

Фразеологизмнің бойындағы қат-қабаттарда сақталып қалған тіл иесінің күнделікті өміріне, рухани және тұрмыстық мәдениетіне, діни көзқарасына, я болмаса эстетикалық талғамына, дүниетанымына қатысты болып келетін қандай да бір оқиғаның, нәрсенің, белгінің, құбылыстың іздері, зерттеушіні көбінесе көне нанымдар, салттар, әлеуметтік-тарихи құбылыстар әлемін зерделеуге жетелейді (Ураксин, 1990: 245). Мысалы, Кішігә тегмәсүн көз «кісіге көз тимесін» [Мн,28в5]. Осы сөйлемдегі «біреудің назары түсіп ауру» мағынасындағы көз тегмәсүн тұрақты тіркесі қазіргі қазақы ұғым-түсініктен туындап отыр. Қазақта жас балаға, сұлу қызға, жүйрік атқа көз тиеді, тіл өтеді деп көзден тасалап ұстау ырымы бар. Мәселен,

Құлагер қуанышпен қосып едім,
Алдыңнан үмітпенен тосып едім,
Жиылып, арғын, найман қарағанда,

Тіл мен көз *тиер* ме деп, шошып едім (І.Ж.).

«Көз тию» ұғымы орта ғасырдан жетіп бүгінгі қазақтардың санасынан, түсінігінен орын тепкен. Көпшіліктің көз алдындағы жағдаяттан туған.

Әр ұлт өкілдерінің, әр дәуір адамдарының өздерін қоршаған ортаға, әдемілікке, сұлулыққа көз қарастары әртүрлі болуы мүмкін. Сұлулық, әдемілік сипаттарын бейнелеуде ұлттық мәдени өмір салты, қоршаған орта, жер жағдайы, құбылысты қабылдау ерекшеліктері көрініс беріп отырады (Смағұлова, 1998: 175). Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тақырыбына орай сұлу қызды суреттеуде, неше түрлі айшықты сөз өрнектері қолданысқа түскен. Мысалы, *ай йүзім, йүзі гүл, йүзі күн, пістә ағыз, толун ай, шәкәр ерін, күн күзгүсү (күн айнасы), күнәш йүзлі (күн жүзді), Юсуф жамалы, он төртінчи түннүң толун айы*. Осы сөз-образдардағы сұлу қызды ай мен күнге теңеу қазақ тілінде де кең тараған.

– Нітәк келдің бу йергә әй толун ай «неге келдің бұл жерге, әй толған ай» [Мн,93в16]; Йелиб он төрт күн тиләйк, ол он төртінчи түннүң толун айы «он төрт күн, түн желіп, сол он төртінчи түннің толған айын көрмекке» [XIII,2263]. Осы сөйлемдерде ай сөзі ұйтқы болған толун ай, он төртінчи түннүң толун айы тұрақты тіркестері қазақы таным-түсінікпен астасып жатыр. Он төртінші айдай боп, Түседі кімнің көзіне [КТФС, 417]. Қас сұлулықты қазақ толған айға теңейді. «Ай әр айдың он төртінші жұлдызында шартабақтай болып, әбден толысады. Сол себепті де халқымыз осы күнді «он төртінші жұлдыз» демейді, «айдың бір жаңасы» дейді. Яғни ықылым заманнан бері жаңа туған айдың алғашқы күні деп есептеліп келген-ді (Есламғалиұлы, 1995: 14).

Аталмыш фразеологизмдердің өн бойынан ұлттық-мәдени колорит көрініп тұр. Бұл этностың әлем, ғалам, сұлулық жайлы бейнелі түсінігі.

Бір замандарда Дешті-Қыпшақ даласында құйындай желіп жүрген еркін, жүйрік, азат дала дүлдүлі құлан бейнесі талай сөз саптауларға негіз болған. Мысалы, құлан көңлүңни «сенің жабайы жүрегің» [Г,3669]. Қазақ тілінде *құлан* сөзімен келген фразеологизмдер де семантикалық жағынан әртүрлі.

– Құлан бүлкілге басты – жорға жөнелді, сау желіске салды.

– Құландай ащы дауысты – айбарлы, үнді.

- Құланның қасынуына мылтықтың болуы – істің орайы, сәті келуі.
- Құлдан таза – кіршіксіз, адал.
- Құлдан таза арылуы – ауру-сырқаудан мүлде айықты.

Орта ғасырлардағы *құлдан* сөзі қазақ тілінде өрісі кеңіп, ұлттық таным-түсінікпен астасып әр қилы сөз образдар туғызуға негіз болған.

Қорытынды

«Тіл мен этнос бір тұтас» қағидасымен көне қыпшақтық мәдениет пен бүгінгі қазақ дүниетанымының ортақтығы осындай тілдік деректерге сүйене зерттелгенде ғана ғасырлар бойы тіні үзілмей келе жатқан әлемнің тілдік бейнесі айқындалады.

Жазба жәдігерліктер тіліндегі осындай тұрақты тіркестер сөз жоқ ұлттық менталитеттен, сол заманғы түркілердің әлем туралы жинақтаған мәдени түсініктерінен мәдени ақпарат береді. Және де бұл ақпараттар қазақы ой-санамен, таным-түсінікпен, дағды-дәстүрмен астарласып, сабақтасып тіл мен ұлттың тарих қойнауынан түзілген бірлігін, тұтастығын аңғартады да әлемнің тілдік бейнесі бола алады. Сонымен қатар тұрақты тіркестер этникалық мәдениеттің басты көрсеткіші, ұлттық мәдениеттің ең ежелгі қабаты, бастапқы базисі. Осы қабатта орта ғасырлық қыпшақтар мен бүгінгі қазақ мәдениетінің ортақтығы мен ұқсастығының көрінісі жақсы сақталған.

Көне қыпшақтық жазба мұралардың тіліндегі тұрақты тіркестерге этнолингвистикалық, этномәдени талдау жасау арқылы Ұлы Дала мәдениетінің ғасырлар бойы үнемі сабақтастықта қалыптасқан әлемнің ұлттық тілдік бейнесі көрінеді.

Әдебиеттер

Тоқаев Қ. К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. 2020, 8 қаңтар.

Назарбаев Н.Ә. Болшаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 2017. 12 сәуір.

Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знания, 2004. – С. 46.

Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. 2-е изд. – Уфа: БГПУ, 2008. – С. 159.

Корнилов О.Я. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. И доп. – М.: ЧеРо, 2003. – С. 326.

Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 33-39 бб.

Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: Учебное издание. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – С. 80.

Маслова В. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1997. – 220 с.

Виноградов В. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М.: Высшая школа, 1978. – 160 с.

Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 194 б.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 2007. – 356 б.

Бабальқов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Жалын, 1983. – 205 б.

Ураксин З. Сравнительное изучение и этимологизация фразеологизмов в тюркских языках // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы: Наука, 1990. – С. 245-246.

Есламғалиұлы М. Сан қилы сауал. – Алматы, «Ана тілі», 1995. 13 мамыр.

References

- Tokaev K. (2020) Abaj zhane gasyrdagy Qazaqstan // Egemen Qazaqstan. 2020, 8 qantar. [Tokayev K. (2020) Abay and Kazakhstan in the XXI century // Egemen Kazakhstan. 2020, 8 January.] (in Kazakh)
- Nazarbaev N. (2017) Bolshaqqa bagdar: ruhani zhangyru // Egemen Qazaqstan. 2017. 12 sauir. [Nazarbaev N. A. Orientation to the future: modernization of public consciousness // Egemen Kazakhstan. 2017. April 12.] (in Kazakh)
- Manakin V.N. (2004) Sopotavitel'naja leksikologija. – K.: Znaniya, 2004. – S. 46. [Manakin V.N. Comparative lexicology. – K.: Knowledge, 2004. – p. 46.] (in Russian)
- Hajrullina R.H. (2008) Frazeologicheskaja kartina mira: ot mirovidenija k miroponimaniju. 2-e izd. – Ufa: BGPU, 2008. – S. 159. [Khairullina R.H. Phraseological picture of the world: from worldview to worldview. 2nd ed. – Ufa: BSPU, 2008. – p. 159.] (in Russian)
- Kornilov O. (2003) Jazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov. 2-e izd., ispr. I dop. – M.: CheRo, 2003. – S. 326. [Kornilov O.Ya. Linguistic worldviews as derivatives of national mentalities. 2nd ed., ispr. and additional – M.: Chero, 2003. – p. 326.] (in Russian)
- Kajdarov A. (1988) Tarihi leksikologija zhane jetnolingvistika // Qazaq tili tarihi leksikologijasynyn maseleleri. – Almaty: Gylym, 1988. – 33-39 bb. [Kaidarov A. T. Historical lexicology and ethnolinguistics // Problems of historical lexicology of the Kazakh language. Almaty: Nauka publ., 1988, pp. 33-39.] (in Kazakh)
- Popova Z.D., Sternin I.A. (2007) Kognitivnaja lingvistika: Uchebnoe izdanie. – M.: AST: Vostok – Zapad, 2007. – S. 80. [Popova Z.D., Sternin I.A. Cognitive linguistics: Educational edition. – M.: AST: East – West, 2007. – p. 80.] (in Russian)
- Maslova V. (1997) Vvedenie v lingvokul'turologii. – M.: Nasledie, 1997. – 220 s. [Maslova V. Introduction to linguoculturology. – M.: Heritage, 1997. – 220 p.] (in Russian)
- Vinogradov V. (1978) Leksicheskie voprosy perevoda hudozhestvennoj prozy. – M.: Vysshaja shkola, 1978. – 160 s. [Vinogradov V. Lexical issues of translation of fiction. – M.: Higher School, 1978. -160 p.]
- Smagulova G. (1998) Magynalas frazeologizmderdin ulttyq-madeni aspektileri. – Almaty: Gylym, 1998. – 194 b. [Smagulova G. N. National and cultural aspects of Semantic phraseology. Almaty: Nauka publ., 1998 -194 P.] (in Kazakh)
- Keñesbaev I. (2007) Qazaq tilinin frazeologizmder sozdigi. – Almaty: Qazaqparat, 2007. – 2007. – 356 b. [Kenesbaev I. Dictionary of phraseology of the Kazakh language. - Almaty: Kazinform, 2007. - 356 P.] (in Kazakh)
- Babalykov Zh., Turdybaev A. (1983) Qyrandar. – Almaty: Zhalyyn, 1983. – 205 b. [Babalykov Zh., Turdybaev A. Eagles. Almaty: Zhalyyn publ., 1983. - 205 P.] (in Kazakh)
- Uraksin Z. (1990) Sravnitel'noe izuchenie i jetimologizacija frazeologizmov v tjurkskih jazykah // Problemy jetimologii tjurkskih jazykov. – Almaty: Nauka, 1990. – S. 245-246. [Uraksin Z. Comparative study and etymologization of phraseological units in Turkic languages // Problems of etymology of Turkic languages. – Almaty: Nauka, 1990. – pp. 245-246.] (in Russian)
- Eslamgaliuly M. (1995) San qily saual. – Almaty, “Ana Tili”, 1995. May 13. [Eslamgaliuly M. A lot of questions. – Almaty, “Ana tili”, 1995. 13 may] (in Kazakh)